

"...ermənilərin dövləti olmayıb, onlar vətən hissindən və siyasi əlaqələrdən uzaqdır. Erməni vətənpərvərliyi yalnız onların yaşadığı yerlə bağlıdır"
"...Moses Xorenatsi öz hekayələrini Suriya nağılları, Suriya və İran tarixi mənbələri, İosif Flaviyanın "İudey müharibələri", Evseviy Kesarinin "Kilsə tarixi" əsərləri... əsasında qurmuşdur.
(Qevorq Aslanın "Ermənistan və ermənilər" (1914) və "Ermənilərin məskunlaşması haqqında" (1909, Paris şəhəri) əsərlərindən.)

(XV yazı)

Afrika qitəsinin relyef-landşaft strukturunun müxtəlifliyi, kəskin kontrastlı regional qəbilə-tayfa birliklərində irqi və genetik bioloji-fizioloji irsi hüceyrələrinin ekzogen amillərdən asılılığı mərhələ-mərhələ güclənib. Xüsusilə, ekvatorial və subekvatorial iqlim və təbii zonalarda mağara-vadi ocaqlarında səpələnən ibtidai insan sürülərinin (o cümlədən erkən protohay toplumunun) etno-morfo genezisinin formalaşmasında bu amil daha həlledici olub, e.ə. VI-IV minilliklərdə.

İbtidai insan sürüləri halında Omo çayı, Tanzaniya cəngəllikləri, Həbəş dağlıq yaylası, Ququ və Axmar dağları silsiləsi, Moca və Avaş çayı... hövzələrində rast gəlinən ayasa, tiqran, tiqr, tiqrau qəbilələrinin Qırmızı dənizin (Mavi Nil çayının mənbəyindən şimala doğru) qərb sahilləri boyunca miqrasiyası aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirilir:

- ibtidai insan sürülərinin təbii yem dalınca axtarışı, yırtıcılardan qorunması və yeni yaşayış ocaqlarının tapılması;

- davamlı tayfalar-qəbilələrarası münaqişələr zamanı xəyanət etdikləri icma birlikləri tərəfindən qovulması və ya onlardan qorunmaq üçün başqa yerlərə hərəkət etməsi;

- ekstremal iqlim-relyef formasiyasının təsiri nəticəsində irqi və genetik morfo-genezis rüşeymlərinin bioloji yenilənməsi;

- əlverişli məskunlaşma ocaqlarına və yeni əmək vədilliklərinə yiyələnmə instinkti;

- Şərqi Afrika regionunda dağıdıcı təbiət hadisələrinin (zəlzələ, vulkan püskürmələri, torpaq sürüşmələri, çay daşqınları, meşə yanğınları, yırtıcı vəhşi heyvanların hücumu...) tez-tez təkrarlanması.

Məhz bu səbəblərdən ibtidai-protohay insan sürülərinin yayla - meşə - çay vadisi - səhra landşaftları boyunca hərəkət istiqamətlərinin izləri (yüzlilliklər-minilliklər ərzində), bioloji-irqi təzahürləri onların etno-morfo genezisində ifadə olunub. Təsədüfi deyil ki, antik dövr və son yüzlilliklər müəlliflərinin əsərlərində (Herodot, e.ə. 484-425-ci illər, "Tarix" əsəri; Siciliyalı Diodor, e.ə.90-30-cu illər, "Tarixi kitabxana", Misirə aid-I, Şimali Afrikaya aid-III kitab; yunan dəniz çeyyahi Kizikli Evdoks, e.ə. III əsr, Sebenitli Manefon, e.ə. III əsr, "Misir tarixi"; Qeorquy Sinkell, bizans tarixçisi, VIII-IX əsr, "Seçilmiş xronoqrafiya";

Ammian Martsellin, 332-400-cü illər, "Əməllər 31 kitabda" və ya "Tarix" (bu kitab "Roma tarixi" də adlanır); L.N.Qumilyov, 1912-1992, yazıçı-mütəfəkkir, "Etnos və landşaft" əsəri, 1968)... Afrika qitəsi şəraitində (xüsusilə, onun şərqində) iqlim-landşaft strukturunun qəbilə-tayfa birliklərinin etno-morfo genezisində kompleks təsiri barədə tutarlı dəlillər qeyd edilir. Bu mənbələr ilk növbədə eramızdan əvvəlki minilliklərdə qədim dünya hüdudlarında (erkən sivilizasiyada) ibtidai insan sürülərinin, qəbilə-tayfa və icma birliklərinin təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin inkişaf mərhələlərinin tarixi-coğrafi xronoloji ardıcılığı, bioloji-irqi xüsusiyyətlərinin ekzogen amillərdən (ekstremal təsirlərdən) asılılığı, zaman-məkan baxımından qədim köç-miqrasiya istiqamətlərinin sosial-siyasi və hərbi aspektlərdən təsvir və təhlil edilməsi, erkən dünya mədəniyyətinin ilkinliyində insan cəmiyyətinin həyat tərzini və davranış elementlərinin gen daşıyıcılarının formalaşması... kimi aspektlərin elmi-nəzəri baxımdan araşdırılması üçün mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. Həmin müddəaların kontekstində ilkin bəşər sivilizasiyasının ocağı kimi ümumilikdə Afrika qitəsi ona görə xüsusi səciyyə daşıyır ki, ilk qədim insan yaşayış məskənləri, qəbilə-tayfa birliklərinin yayıldığı coğrafi məkan Şərqi Afrikada dağlıq yaylalar, tropik cəngəllikli meşələr və rütubətli-quru çay vadiləri, səhra (quru çöl) landşaftı olub. Təbii ki, bu ərazilərdə yayılmış çoxsaylı ibtidai insan sürüləri içərisində ibtidai protohay qəbilə-tayfa sürüləri istisnaqlıq təşkil etməyib.

Şərqi Afrika regionunun ekstremal iqlim-landşaft şəraitinin zaman-məkan baxımından aborigen (regional) və subaborigen (məhz ibtidai protohay sürülərinin) qəbilə-tayfa birliklərinə təsiri və bu təsirlərin onların etno-morfo genezisində izləri, irqi-bioloji irsində aparıcı xəttə çevrilməsi həm də xüsusi təhlilə cəlb edilməkdədir.

Bu baxımdan ibtidai protohay insan sürülərinin Həbəş dağlıq yaylası-Omo çayı hövzəsi və Ayk-Tana gölü əhatəsində yayıldıkları e.ə. VIII-VII minilliklərdən sonrakı mərhələdə (e.ə. VI-III minilliklərdə) bu canlılar Qırmızı dəniz sahillərində yerləşən Nubiya və Ərəbistan səhra və quru çöl-çay vadilərində

İbtidai hay sürüsünün etno-morfo genezisinə səhra-quru çöl landşaftının təsiri

məskunlaşmaqla irqi-genetik qan daşıyıcılığına təsir edən və bioloji formalaşma mərhələlərində ifadə olunan təbii mühit təsirləri ilə qarşılıqlıdır.

Rus-sovet coğrafiyaşünası L.S.Berq (1876-1950) "Nomoqenez" əsərində (Petrograd, 1922, səh.180-181) qeyd edir ki, coğrafi landşaftın canlı orqanizmə davamlı təsiri müəyyən şəraitdə (istiqamət üzrə) növ, cins müxtəlifliyinə səbəb olur, orqanizmin strukturunda xüsusi iz buraxır. Coğrafi mühitə uyğunlaşmayan növ, cins... orqanizmlər digər coğrafi mühitə miqrasiya edir, ya da məhv olaraq aradan çıxır".

Göründüyü kimi, ibridai protohay sürülərinin Afrika qitəsinin şərq və şimal-şərq əraziləri boyunca minilliklər ərzində yerdəyişməsi-miqrasiyası onların növ-irqi xüsusiyyətlərinin irsi-genetik quruluşunu formalaşdırmaqla, həm də onlarda xüsusi etnik-morfoloji cizgilərin yaranmasına səbəb olub. Bu sürünün məkan baxımından davamlı olaraq yerdəyişməsi həm təbii dağıdıcı hadisələrin təsirindən, həm də qəbilələrarası qanlı münaqişələrdən xilasolma, qorunma, varolma instinktinin güclü olmasına bir işarədir.

Əvvəlki yazılarımızda bu qüvvələrin tarixi-coğrafi məkanı kimi indiki Həbəşistan-Tanzaniya-Keniya əraziləri qiymətləndirilir. Bu dəfə Sudan ərazisində və di-

gər ərazilərdə də daha güclü olub. Ümumiyyətlə, bu amil (təbii təsirlərin güclü olması) özü də etnik miqrasiyanın yaranmasına səbəb olub. Yeni Şərqi Afrika regionunda qəbilə-tayfa birliklərinin zaman-zaman yerdəyişməsi ekstremal təbiət hadisələrinin geniş coğrafi məkan əhatə etməsindən əlavə, həm də daha gücü olmaları ilə bağlı idi. Bu xüsusda protohay insan sürüləri istisnaqlıq təşkil etməyib. Yeni ibtidai hay toplumunun genetik və sosial gen daşıyıcılarının təmas nöqtələrində mütləq iqlim-landşaft elementlərindən doğan ifadə formalarına rast gəlinir.

Səhra landşaftı onlarda yaşam uğrunda mübarizə hissini gücləndirmişse, quru-çöl və çay vadilərində onlar daha çox yem dalınca getməyi üstün hesab edib, mağara-vadi ocaqları onlarda yerli şəraitə uyğun əmək vədillərinin yaranması ilə nəticələnib. Digər sovet alimi Y.Q.Sauşkin (1911-1982, iqtisadi-coğrafiyaşünas, "Materiya, zaman və coğrafi məkanın müxtəlif hərəkət formalarının dialektik qarşılıqlı təsirlərinin obyektiv qanunauyğunluqları" əsəri", SSRİ Coğrafiya Cəmiyyətinin Xəbərləri, 1980, 6-cı sayı...) göstərir ki, "...coğrafi mühitdə təbii qanunauyğunluqlarla yanaşı, ictimai qanunların təsiri ilə müəyyən istiqamət ("antroposfer") də formalaşır." Təbii və ictimai amillərin təsiri

müəyyən bir sosial təbəqənin yaranması üçün şərt olduğu kimi, e.ə. IV-II minilliklərdə bu təzahür protohay sürüsünün təmsilində aydın görünür. Onların təbiətdən asılılığı və qarşılıqlı təsiri gen daşıyıcılarının və əmək vədillərinin struktural formalaşması üçün əsas olub.

Ona görə də Şərqi Afrika dağlıq və yayla landşaftından səhra-quru çöl vadilərinə doğru hərəkət edən ibtidai protohay sürülərinin irqi-genetik etno-morfo bioloji strukturunun (sosial istiqamətlərlə yanaşı) etnik-morfoloji klassifikasiyasını yaratmaq mümkündür:

- protohay sürülərinin təbiət hadisələrinə qarşı müqavimət göstərmələri onların qəbilə-tayfa birliyi kimi formalaşmasını sürətləndirib;

- aborigen tayfa birliklərindən qorunmaqla yanaşı, onlarla ittifaq yarada bilmələri;

- hay qəbilə-tayfa birliklərinin ixtisalaşma istiqamətləri - əmək vədilləri və hərbi-siyasi strukturlar üzrə formalaşma, yeni istehsal formalarını (əkincilik, heyvandarlıq, sənətkarlıq, ticari...) öyrənmələri;

- hay qəbilə-tayfa birliklərinin yəhudi, misir, ərəb, yunan etnobirliklərinə assimilyasiyası sonrakı mərhələdə daha da genişləndirilib;

- assimilyasiya prosesinin yeni istiqamətləri həm sosial quruluşda, həm də etnik-morfo həyat tərzində özəl istiqamətlərin yaranması ilə nəticələnib (sonrakı minilliklərdə bu daha aydın ifadə olunub);

- hay sürüsünün davranış-şüur tərzində xristianlığaqədərki dövrdə kahinlik-cadugərlik təlqinlərinə, ibadət mərasimlərini yiyələnmək hissi güclü olub.

Sonrakı mərhələdə hay sürüsünün daha geniş regional miqrasiyası üçün münbit ictimai-siyasi zəmin yaranıb. Belə ki, onlar yəhudi-misir (daha sonra ərəb) icmaları içərisində özlərinə yer edərək Qırmızı dənizin qərb sahillərində hərbi-siyasi və ictimai-sosial qurumlarda iştirak edə biliblər.

Bu barədə növbəti yazılarımızda.

Qismət YUNUSOĞLU
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi